

Kroužíme kolem černé díry?

O tom, co skrývají centra galaxií

F. Hroch

ÚTFA MU, Brno

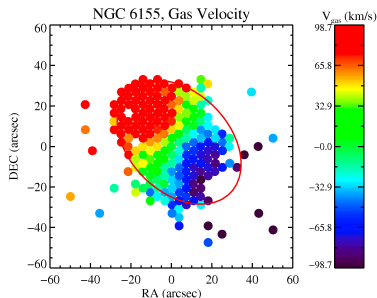
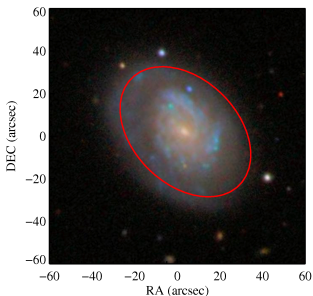
26. březen 2015

Kroužíme kolem černé díry?

- Jak zkoumat neviditelné objekty?
- Specifika černých děr
- Objekty trůnící v centrech galaxií
- Galaxie v pohybu
- Zvrat na závěr

Černá díra

Neviditelná, ale přitahující

- světlo – gravitace
- množství fotonů – rychlost pohybu
- oči, fotografie – tachometr, posuv čar
- obrázky – rychlostní mapy

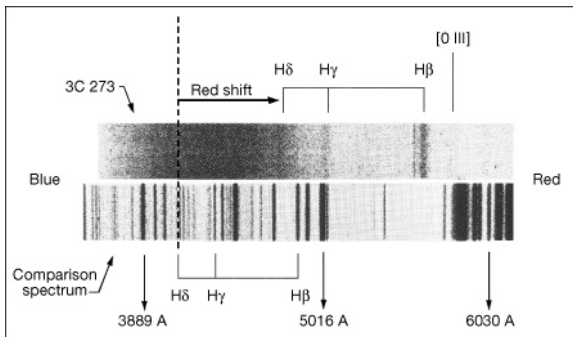
Měření rychlosti

Dopplerův jev

- Změna vlnové délky

$$\frac{\lambda - \lambda_0}{\lambda_0} = \frac{v}{c}$$

v je radiální rychlost objektu, λ , λ_0 vlnové délky, c rychlost světla (platí pro menší rychlosti).

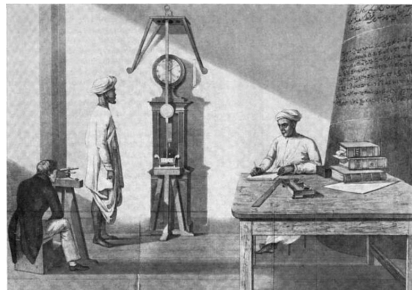
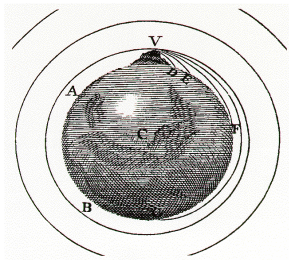

Detekce neviditelné hmoty

Mapování gravitačního potenciálu

- testovací částice – zaznamenáváme polohu a rychlost v
- na Zemi: pružina (síla), volný pád (čas), kyvadlo (perioda)
- Sluneční soustava: sondy, smetí (zpoždění signálů)
- vzdálený Vesmír: pouze rychlost a poloha

Gravitační potenciál a rychlost I.

Planety, hvězdy

- gravitační pole je popsáno potenciálem $V(r)$ (souvisejícím s energií a prací)

$$V(r) = -G \frac{M}{r}$$

(M je hmota tělesa, r vzdálenost, G gravitační konstanta)

- Oběžná rychlost tělesa:

$$v^2 = G \frac{M}{r}$$

- Hmota tělesa (měříme rychlost v ve vzdálenosti r):

$$M = \frac{r}{2G} v^2$$

Gravitační potenciál a rychlost II.

Keplerova úloha

Pro dvojici částic s pohybem v souřadnicích r, φ je efektivní potenciál

$$V_{\text{eff}}(r) = -G \frac{M}{r} + \frac{L^2}{2mr^2}$$

(gravitační potenciál + geometrická vazba)

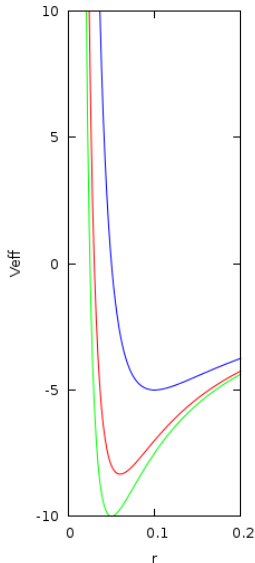
- Keplerův zákon

$$P^2 = \frac{4\pi^2}{GM} a^3$$

P je perioda, a velká poloosa elipsy

- Měřením velké poloosy a a periody P

$$M = \frac{4\pi^2}{G} \frac{a^3}{P^2}$$

Gravitační potenciál a rychlost III.

Pohyb kolem černých děr

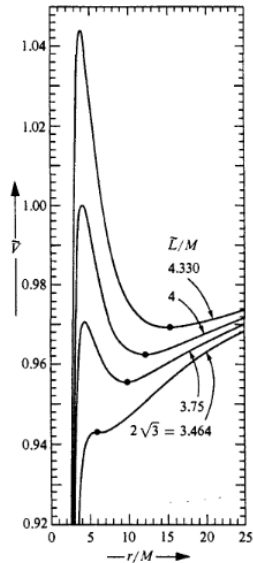
- Efektivní potenciál nerotující černé díry

$$V_{\text{eff}} \sim \left(1 - \frac{2GM}{c^2 r}\right) \left(c^2 + \frac{L^2}{2mr^2}\right)$$

- Schwarzschildův poloměr

$$r_s = \frac{2GM}{c^2} \approx 3\text{km}/M_{\odot}$$

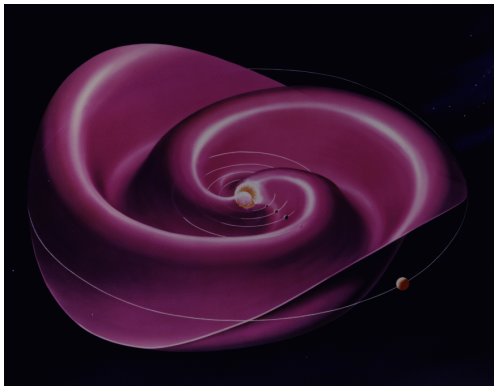
- Rychlost ani hmotu nelze vyjádřit jednoduchým vztahem.

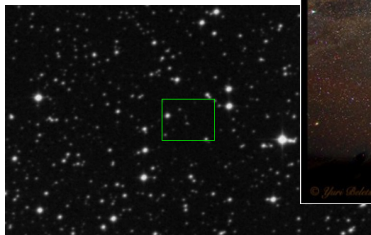
Detekce černých děr

V centrech galaxií či jinde

- černá díra je charakterizována: hmotou, moment hybnosti, náboj
- předpoklad: reálné černé díry nejsou nabité
- základní metody odhadují hmotu objektu
- přesná metoda mapuje prostoročas okolí objektu

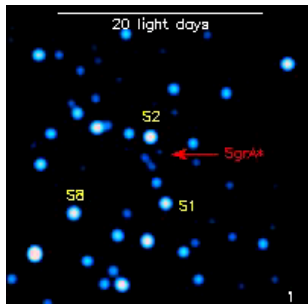

Střed Mléčné dráhy v oblacích

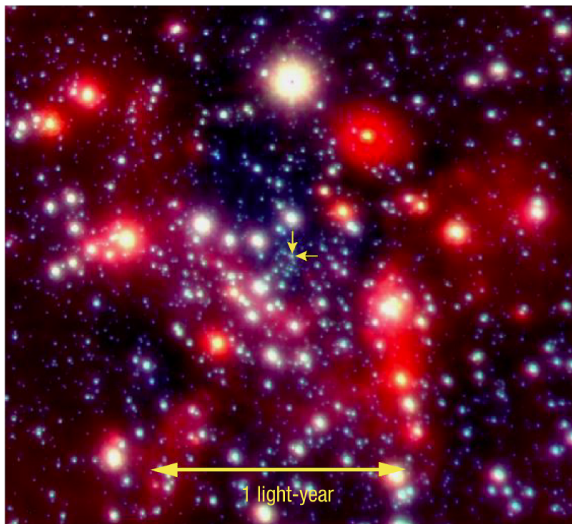

Infračervené oči ESO

- R.Genzel & spol.
- <http://www.mpe.mpg.de/ir/GC/>
- pozorování od roku 1990
- vlnové délky: 1.6, 2.2 a 3.8 μm
- lokalizace díky vzplanutí

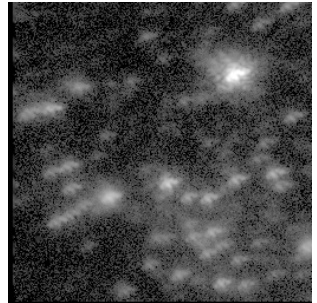
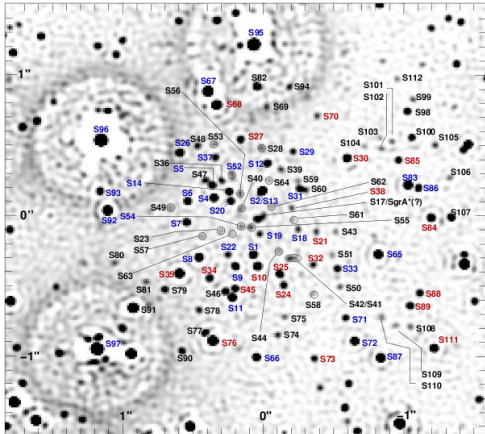
Za mlhou ...

The Centre of the Milky Way
(VLT YEPUN + NACO)

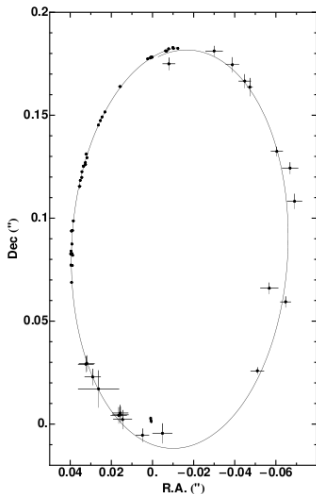
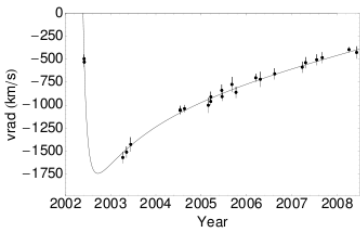
... a turbulencemi

Dráha S2

Gillessen et al.: ApJ, **692**, 1075–1109 (2009)

- běžná hvězda
- perioda 15 let
- perinigricon (přídíří)
17 světelných hodin
- obíhá po elipse

Kolem čeho kroužíme?

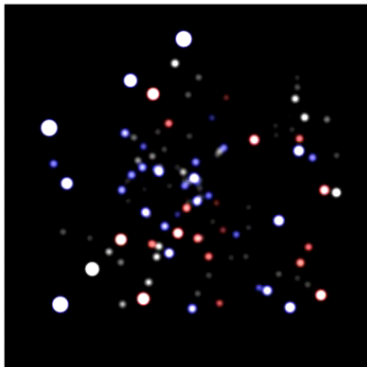
Klíčová fakta o galaktickém centru

- hmota

$$(4.31 \pm 0.36) \times 10^6 M_{\odot}$$

- distance

$$8.33 \pm 0.17 \text{ kpc}$$

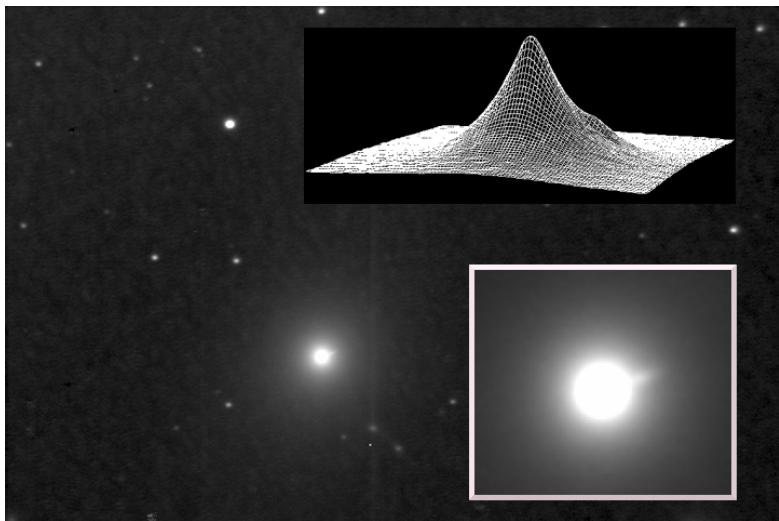
Úvahy o centrálním tělesu

- Schwarzschildův poloměr

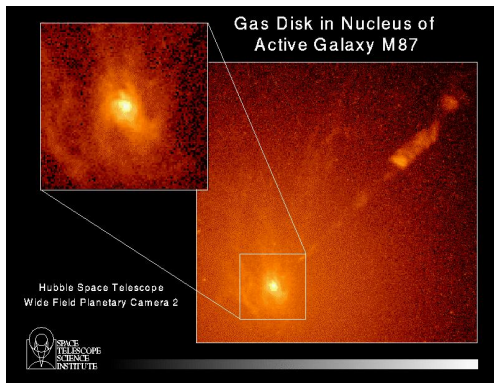
$$r_s = \frac{2GM}{c^2} \approx 3\text{km}/M_\odot$$

- pro $4 \cdot 10^6 M_\odot$ je $r_s \approx \cdot 10^7$ km ($100 \times R_\odot = 10$ AU)
- nejbliže 17 světelných hodin (=130 AU, Pluto nejdál 50 AU)
- hustota $> 10^3$ g/cm³
- hustota pro NS: 10^{14} g/cm³ (voda, Slunce)
- hustota pro WD: 10^6 g/cm³
- olovo: 11 g/cm³

M 87 — srdce kupy v Panně

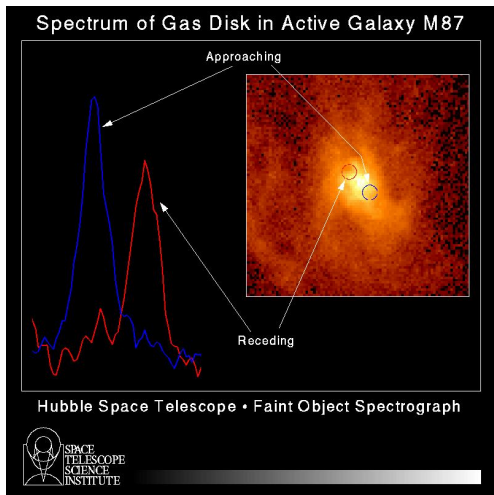

Aktivní jádro M 87

- aktivní galaxie
- vzdálenost 15 Mpc
- snímek centra z HST přes $H\alpha + [N II]$ filtr
- výtrysk z jádra – jet
- v centru je disk

Spektroskopie disku M 87

- snímek centrálního disku z HST
- spektrální čáry jsou posunuté v závislosti na tom, kde pořizujeme spektrum
- posunutí $\Delta\lambda$ je úměrné rychlosti materiálu

$$\frac{\lambda - \lambda_0}{\lambda_0} = \frac{v}{c} \quad (v \ll c)$$

Jádro M 87

Harms et al.: ApJ **435**, L35-L38 (1994)

- Faint Object Spectrograf (FOS),
1000 – 6000 sec
- odečteno kontinuum přes $H\alpha$ a
[N II] filtr
- čáry: [O III] 5007 Å, [N II] 6584 Å
- sklon dráhy $42^\circ \pm 5^\circ$
- poziční úhel
 $1^\circ < \theta < 14^\circ$
- hmota centra
 $(2.4 \pm 0.7) \times 10^9 M_\odot$

Klíčová fakta o centru M 87

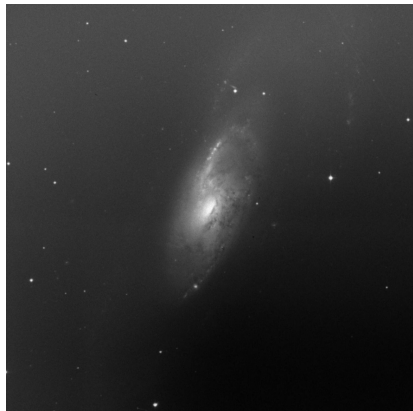
- nerozlišený netermální zdroj s jasem koncentrovaným do
středu
- velikost není větší než 1 pc
- hmota je $\sim 10^9 M_\odot$

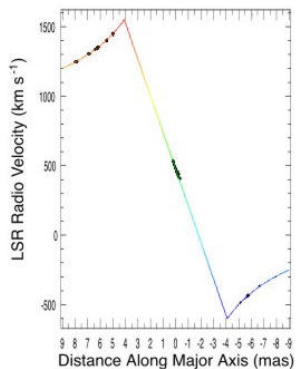
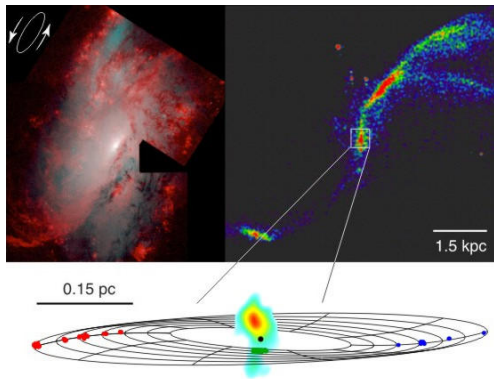
M 106

Greenhill et al.: ApJ **440** 619–627 (1995)

- vzdálenost 7 Mpc
- systematická rychlost 472 ± 4 km/s
- VLBI mapa z rádiové syntézy H₂O maserů
- mechanismus vzniku mega-maserů není objasněn

Masery v M 106

- masery mají izotropní svítivosti $10^2 - 10^4 L_{\odot}$
- vnitřní poloměr disku je asi 0.15 pc
- hmota je $\sim 10^7 M_{\odot}$

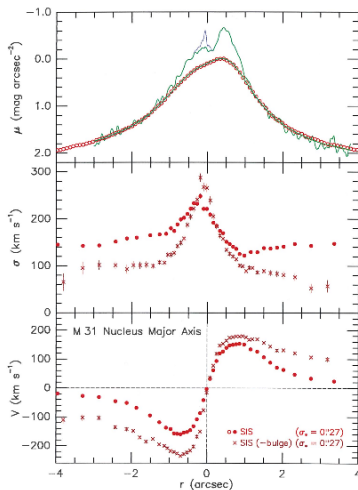
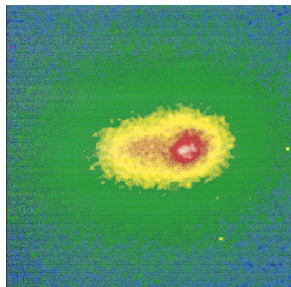
M 31

Dvojité jádro u M31

Kormendy & Bender: ApJ 522 772 – 792 (1999)

- spektroskopie z HST
- hmota $3 \times 10^7 M_{\odot}$
- druhé jádro: díra nebo hvězdokupa?

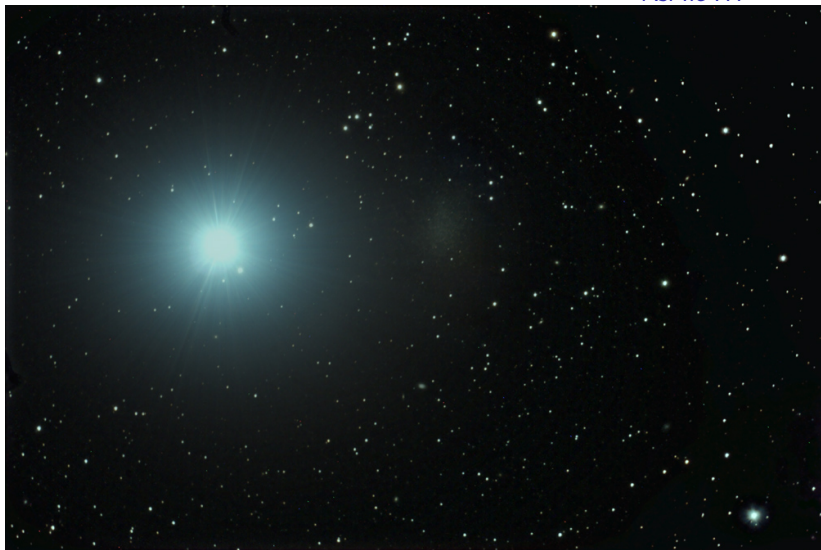
Spirální metamorfózy

John Dubinski, <http://www.galaxydynamics.org/>

Leo I?

Asi ne ...

[http://en.wikipedia.org/wiki/Leo_I_\(dwarf_galaxy\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Leo_I_(dwarf_galaxy))

Závěr

I blyštivá slupka může skrývat temné jádro.

- <http://www.physics.muni.cz/~hroch/krouzeniI.pdf>
- <http://www.eso.org/public/outreach/press-rel/pr-2008/phot-46-08.html>
- <http://www.galaxydynamics.org/>
- <http://chandra.as.utexas.edu/~kormendy/bhpix.html>
- <http://www.mpe.mpg.de/ir/GC>
- <http://blog.galaxyzoo.org/2010/07/23/observing-red-galaxies-with-virus-p/>

- 1 Úvod
- 2 Gravitační pole
- 3 Cesta do centra Mléčné dráhy
- 4 Disk v M 87
- 5 Masery v M 106
- 6 Dvojité jádro M 31
- 7 Srážky galaxií
- 8 Trpasličí galaxie
- 9 Závěr